

ЛІНГВІСТИЧНИЙ СТАТУС КОНЦЕПТУ

Голобородько К.Ю.

Харківський державний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди

Проблема єдності мови, мислення й мовної свідомості розглядається з акцентом на семантичні її аспекти. Співвідношення форми й змісту мовних одиниць різних рівнів, мовного значення й позамовного (енциклопедичного) знання базується на матеріалі чуттєвих образів, пам'яті та уявлення. “Фрагмент буття предметного світу, відбитий в етнічній свідомості, – зазначає В.Жайворонок, – потрапляє в аналогічний кругообіг могутності пізнання внутрішньо-аналогічних постійних зв'язків і стає життєвим символом-алегорією, що базується вже на художній експресії смислової перехідності. Зовнішні асоціації реального буття стають для мовця внутрішньою звичаєвою сутністю” [Жайворонок 2000: 109]. Значення змістовідтворюючих мовних одиниць значно ширше простого поняття і може містити інформацію екстралінгвістичного, культурологічного, міфопоетичного характеру і при цьому відбивати авторську позицію. Тому інформація цієї одиниці картини світу може включати як відомості про об'єктивний стан речей у світі, так і відомості про уявлювані світи. Останнє передбачає звернення до тих смислів, які народжуються в поетичному, уявлюваному світі, до інформації про те, що індивід знає, думає, уявляє про об'єкти світу.

Роль мовної картини світу в цьому плані полягає перш за все в участі у категоризації й концептуалізації світу та об'єктивації нових структур знань. У зв'язку із цим постало питання про необхідність виявлення узагальнено-абстрактних універсалій, які виокремлюють загальні властивості у систем, що мають самостійність, але в нормі функціонують у єдності й забезпечують смислотворення й комунікацію. Найбільш активно проблему концептуалізації мовної дійсності розробляє когнітивна лінгвістика, яка виникла у сфері когнітології. Предметом вивчення когнітології є свідомість у специфічному ракурсі – як інструмент для роботи з інформацією.

Якщо загальні проблеми когнітології розробляються в надрах філософії, логіки, семіотики, антропології, комп'ютерології та інших наук, то в узагальненому плані когнітивна лінгвістика вивчає процеси отримання, обробки, впорядкування, збереження і використання різного роду інформації. Механізми цих процесів досить складні. Щоб їх визначити потрібна ґрунтовна база мовних і позамовних знань. Мовні знання дуже концентровано, об'ємно репрезентують семантичні та граматичні категорії, а позамовні – когнітивні. Когнітивні категорії

– це конструкти нашої свідомості, що моделюють наші знання про світ і співвідносять їх з моделями знань, які зафіксовані у структурі мови.

Когнітивна лінгвістика, з якою сьогодні пов'язується нова наукова парадигма, – це вчення про різні типи людських знань і спроби їх репрезентації. Л.Іванова підкреслює, що на відміну від минулих років “сучасна лінгвістика намагається не боротися з будь-якими напрямками (порівняйте: практично всі школи кінця ХІХ – початку ХХ століття будували свої концепції на критиці младограматизму), а вбирає найбільш перспективні ідеї, підходи й методи вивчення мови в процесі його функціонування” [Іванова 2000: 4].

Предметом лінгвокогнітивної теорії, як і прагмалінгвістики, є мовленнєва діяльність, тобто реальні процеси породження і розуміння текстів. Представниками когнітивної картини світу у нашій свідомості виступають концепти й різні типи фреймів. Когнітивні категорії (концепти, фрейми, гештальти тощо) – це по суті традиційні логічні, психологічні, соціологічні категорії у їх сучасному тлумаченні.

Основне коло лінгвістично релевантних понять обговорюваних у науці у зв'язку із концептуальною діяльністю рефлексованої свідомості було визначено у філософських працях Арістотеля, Т.Гоббса, Дж.Локка, П.Флоренського. Концептуальний аналіз мислення і мовлення, розпочатий видатними філософами – Л.Вигінштейном, Г.Х.фон Вригом, М. Гада мером, М.Хайдеггером та іншими, посів чільне місце в лінгвістичних дослідженнях, звернених до проблеми створення цілісної концепції співвідношення мови і мислення, способів вираження в мові позамовної дійсності, знань про світ, законів організації мовної картини світу. Пріоритет у розробці питань концептуальної структури та теорії концептів належить зарубіжним вченим М.Барсалоу, Р.Джекендоффу, Дж.Фодору, Г. Фреге, К. Шварцу, М. Бірвішу.

У другій половині ХХ ст. цю проблему активно обговорювали філософи Л.Брутян, Г.Брутян, Р.Павіленіс та інші, які однозначно обстоюють позицію, що за відмінністю між мовною і концептуальною картиною світу стоїть проблема поняття значення і концепту. У теорії Р.Павіленіса концептуальна система виступає як система поглядів і знань про світ, яка відображає пізнавальний досвід людини, причому як на домовному так і на мовному рівні, але не ототожнений з будь-якою лінгвістичною сутністю. Складовими концептуальної системи розглядаються окремі сигнали, або концепти, які сформовані у процесі пізнання світу і відбивають інформацію про цей світ. “Іще до знайомства з мовою, – цитує О.Кубрякова, – людина певною мірою знайомиться зі світом, пізнає його; завдяки відомим каналам почуттєвого сприйняття світу вона володіє певною інформацією про світ, розрізняє і ототожнює об'єкти свого пізнання. Засвоєння будь-якої нової

інформації про світ здійснюється кожним індивідом на базі тієї, якою він уже володіє. Створена таким чином система інформації про світ і є сконструйована ним концептуальна система певних уявлень людини про світ” [Кубрякова 1996: 91]. Згідно с таким підходом конструювання системи відбувається іще на домовній (довербальній) стадій існування індивіда. У філософських працях, – на думку В.Постовалової, – не вистачає “узагальненої лінгвістичної перспективи – аналізу, здатного точно і методично грамотно виявити подібність і відмінність між концептами, що вербалізовані у різних мовах і нерідко тотожні” [Постовалова 1988: 8].

Концептуально значущі елементи картини світу, відбиті у мовній формі, розкривають усі сторони свого значення завдяки семантичному аналізу, що включає методологічні прийоми теорії прототипів, семантичних примітивів; методу поелементного поділу змісту концептів; прийомів опису слів концептів, які відображають суму текстуальних тлумачень змісту. Питання визначення узагальненої одиниці мовної картини світу мистецької особистості продовжує розроблятися у сучасній науці у зв’язку із вивченням принципів реконструкції світорозуміння художника слова й експлікації концептуального змісту. Дослідження кожного окремого концепту авторської художньої системи дає змогу віднайти узагальнене й специфічне у тому чи іншому фрагменті і глибше зрозуміти загальні системні закономірності мови в цілому.

Опису архетипічних властивостей дослідження концептів присвячені праці К.Г. Юнга, К. Керенї, Є. Ноймана, Є. Мелетинського, О. Фрейденберга. Вивченню проблем символічного, насамперед міфопоетичного, коду текстів з точки зору культурології приділено чимало уваги у роботах С.Аверінцева, Б.Успенського, Д.Лихачова, В.Іванова, В.Топорова. Ю.Лотмана, М.Толстого, С.Нікітіної, Ю.Степанова, М.Рябцевої. Найчастіше концепт визначають як “згусток культури” у свідомості людини.

Термін “концепт” походить із латинського *conceptus* і означає “думка”, “поняття”. “Словник іншомовних слів” за редакцією О.Мельничука подає такі значення: “1) В логіці – смисл знака (імені); 2) Загальна думка, формулювання” [Словник 1974: 360]. Очевидним є той факт, що словникова стаття відбиває лише загальнофілософське (логічне) трактування його, хоча введений він був у науковий обіг у зв’язку із дослідженням проблеми мови і мислення. Питання про сутність поняття “концепт” розглядалося іще в праці С.Аскольдова-Алексеева “Концепт і слово”, виданій у 1928 році. У цій роботі концепт кваліфікується як “мисленнєве утворення, яке заміщає нам у процесі мислення невизначену

множинність предметів одного і того ж роду” [Аскольдов-Алексеев 1928: 30]. У поданому трактуванні концепт ототожнюється з поняттям.

Лінгвістичне розпрацювання поняття “концепт” активізувалося у зв’язку із тезаурусним вивченням лексики і визначенням принципів укладання ідеографічних словників. Семантичні дослідження, присвячені пошуку засобів установлення відповідності між глибинно-синтаксичним і поверхнево-семантичним рівнями уявлення семантичного компонента, аналізу системовідтворюючих знаків моделі світу, представлені у працях Ю.Апресяна, Н.Арутюнової, Т.Булигіної, О.Падучевої, Г.Колшанського, О. Селіверстової, Ю.Тільман, створили наукове підґрунтя для подальших перспектив вивчення проблеми узагальненої одиниці змістового боку мови.

Основними проблемами сучасної когнітивної лінгвістики є мовна картина світу, мовна особистість, концептуалізація мовного дискурсу, хоча вони не вміщуються в межі одного, нехай навіть і дуже широкого напрямку, а є інтегральними. Серед лінгвістичних словників лише “Короткий словник когнітивних термінів” містить дефініцію концепту. Автор словникової статті О.Кубрякова подає таке визначення: “концепт (concept, konzept) – термін, який служить поясненню одиниць ментальних або психічних ресурсів нашої свідомості і тієї інформаційної структури, яка відображає знання і досвід людини; оперативна змістова одиниця пам’яті, ментального лексикону, концептуальної системи і мови мозку (*lingua mentalis*), всієї картини світу, відображеної в людській психіці. Поняття концепту всієї картини світу відповідає уявленню про ті смисли, якими оперує людина в процесах мислення і які відображають зміст досвіду й знання, зміст результатів усієї людської діяльності і процесів пізнання світу у вигляді деяких “квантів” знання” [Кубрякова 1996: 90]. Для виділення концептів, вважає О.Кубрякова, необхідна і перцептуальна відокремленість деяких ознак, і предметні дії з об’єктами, і їх кінцеві цілі, й оцінка таких дій та ін. Два і більше різних об’єктів за наявності спільних ознак можуть бути розглянуті як представники однієї категорії. Концепти можуть бути представлені одним словом (прості) й реченнями та словосполученнями (складні). Підтримуючи позицію А.Вежбицької та обстоюючи мовознавче розуміння концептів, О.Кубрякова наголошує, що вони ”по-різному групуються і по-різному вербалізуються в різних мовах у тісній залежності від власне лінгвістичних, прагматичних і культурологічних факторів, а, відповідно, фіксуються в різних значеннях” [Кубрякова 1996: 93].

Наукові праці, монографії, колективні роботи, статті, присвячені когнітології, представляють концепт як один із центральних ключових термінів в апараті когнітивної лінгвістики. У лінгвістичних працях кінця ХХ – початку ХХІ століття

чимало робіт українських дослідників – О.Селіванової, Ж.Соколовської, Л.Синельникової, Л.Лисиченко, Л.Пелепейченко, В.Ужченка присвячено розробці перспективних аспектів даної проблеми в українському та російському мовознавстві.

Намагання дати цілісний опис концепту пов'язане з проблемою розмежування цього терміна з такими як поняття, значення, лексичне значення, сема, денотат та ін., а також опису співвідношень концепту з такими поняттями як образ, символ, архетип, міфологема.

Поняття як категорія логіки відрізняється від концепту. Концепт об'єднує інформацію про всі ознаки реалії, а поняття включає сукупність основних істотних ознак. Художній образ – це специфічна для літератури (і мистецтва взагалі) форма відображення дійсності. Він носить більш конкретний, як правило, визначений усталений характер, а концепт – це узагальнення рівня свідомості. У визначенні символу як мовного знака, що спроможний відбивати архаїчний прошарок свідомості ми виходимо з того, що і в плані вираження, і в плані змісту він завжди являє собою деякий текст (Ю. Лотман). Категорія символу визначається як певна абстрактна реальність, яка втілюється в конкретному образі, що передає найскладніші логічні поняття – концепти.

На основі вчення О.Потебні про внутрішню форму розглядається структура символу, яка складається із звукоряду (або графічного зображення), внутрішньої форми (образу) та символічного значення (концепту). Образ та концепт становлять змістову структуру символу. Первинне та вторинне значення символу співіснують, не витісняючи одне одного. Символ зберігає парадигматичні зв'язки з одиницями лексичної системи тексту в обох своїх значеннях. Як наслідок виникає багатозначність символу, коли враховується поява асоціацій як на рівні первинного, так і на рівні вторинного, символічного значень. Символи у співвідношенні з будь-яким концептом формують парадигму символів.

Архетипи ми розуміємо як міфологічні компоненти, що описують те, як душа переживає психічний факт (К.-Г. Юнг). Функціонування концептів може не бути пов'язане із літературною рефлексією. “Міфологеми – це образи, які відбивають міфологічну дійсність у дзеркалі індивідуальних уявлень, часто накладених на народні уподобання” [Молотаєва 1996]. Концепти далеко не завжди корелюють із міфологією. Порівняння концептуально навантажених знаків творчості (концептів) з образами, символами, міфологічно значущими одиницями показало, що архетипічна й міфологічна семантика включається до семантичної структури концептів, але не вичерпує їх.

Концепт відрізняється від значення, оскільки відображає внутрішню форму слова. Не ототожнюються концепт і сема. Сема – результат розщеплення, аналізу

значення, концепт – узагальнює, синтезує перцепцію знань про світ. Розмежовуються також денотат і концепт внаслідок світоглядноузагальнюючих характеристик останнього.

Зміст концепту як ментальної суті визначається всією розмаїтістю контекстів уживання і залежить від світоглядних домінант. Таким чином, стосовно терміна “концепт” доречно говорити про його смислову або змістовну структуру, а не про лексичне значення і семантику концепту.

Матеріальною базою концепту, його виразником є слово, а структура семантичних ознак значення слова відбиває основу структури концепту. Дослідження семантичних складових слова виявляє ієрархічну будову концепту. Однак при зіставленні семантичної розробки слова і концепту виявляється їх неповна відповідність. Концепт у лексичній структурі слова є складною структурою, яка представляє собою синтез індивідуально-авторського розуміння з традицією національного вживання цього концепту, а також і загальнолюдською, первісно міфологічною моделлю світу

Як відомо, наукове пізнання полягає не лише і не стільки в реєстрації фактів дійсності, але й у категоризації (у віднесенні їх до більш загального – до тієї або іншої категорії). Пошуки впорядкованості й організованості в об’єктивній дійсності сприяють установленню певних закономірностей, які отримали назву категорій. У філософії категорія визначається як “гранично широке поняття, в якому відображені найбільш загальні й істотні властивості, ознаки, зв’язки й відношення предметів, явищ об’єктивного світу” [Кондаков 1975: 240].

По мірі накопичення фактів і ступеня вивченості якого-небудь явища “філософські категорії, преломлені в інших науках, спочатку одержують статус відповідних понять даної науки, потім поступово втілюються в своїх, іманентних для даної науки категоріях” [Гальперин 1981: 13]. Таким чином, стала можливою поява багатьох лінгвістичних категорій, більшість з яких обслуговує різні розділи науки про мову, наприклад, категорія часу, категорія відмінка, категорія модальності, категорія темпоральності, категорія розмовності.

У сучасній лінгвістиці існує декілька підходів до визначення поняття “категорія”. Ми дотримуємося загальнолінгвістичного тлумачення цього терміна, яке подане в “Лінгвістичному енциклопедичному словнику” авторами словникової статті Т.Булигіною та С.Криловим: “Категорія (від грець. *kategoria*) – мовна – в широкому розумінні – будь-яка група мовних елементів, виділена на основі будь-яких загальних властивостей” [Лингвистический 1990: 215].

Глибокий та багатоаспектний науковий аналіз мовних фактів, який проводився багатьма дослідниками на значущому в кількісному відношенні фактичному матеріалі, створив передумови для виділення об’єктивно існуючої

лінгвістичної категорії концепту. Лінгвальний концепт – вербально виражена інтегральна категорія, яка відображає психоментальні ресурси свідомості, узагальнює знання і досвід людини, репрезентує мовну картину світу.

Концепту може відповідати інформація про предметно-логічні зв'язки даної реалії з іншими, про асоціативні культурологічні зв'язки, які відновлюють мовні об'єднання між даною реалією та іншими; про істотні та неістотні ідентифікуючі ознаки. Перспективою подальших досліджень вважаємо, що слід вивчати історію значень не окремих слів, а концептів, об'єднаних певним метатекстом. Зазначена ідея реалізується через об'єднання слів у певні знакові поля концептів, співвіднесені з контекстом-джерелом, що допомагає визначити ті семантико-асоціативні передумови, які зумовили необхідність у їх використанні.

Література

Аскольдов-Алексеев С.А. Концепт и слово // Русская речь. Новая серия.- Л.: Ленинградское отделение, 1928. – Вып.2. С.28-41.

Жайворонок В.В. Символіка імені в контексті етнокультури // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського Національного лінгвістичного університету. LINGUAPAX – VIII: Мова, освіта, культура: наукові парадигми і сучасний світ. Філологія. Педагогіка. Психологія.- 2001.- Вип. 5.- Київ: Видавничий центр КНЛУ.- С. 106-115.

Иванова Л.П. Пособие к спецкурсу “Отображение языковой картины мира автора в художественном тексте (на материале романа А.С. Пушкина “Евгений Онегин”)”. – К., 2000.

Кондаков Н.И. Логический словарь.- М.: Советская энциклопедия, 1975.

Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов (Под общей редакцией Е.С. Кубряковой).- М.: 1996.

Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия 1990.

Молотаева Н.В. Художній образ у дзеркалі міфу етносу: М. Лермонтов, Т. Шеченко.- Автороф. дис... доктора філол. наук.- Київ.,2000.

Постовалова В.Л. Картина мира в жизнедеятельности человека // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. М.: Наука, 1988. С. 6-18

Словник іншомовних слів (за редакцією члена-кореспондента АН УРСР О.С.Мельничука. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1974.

